

УДК 811.161.2:281.96

DOI: <https://doi.org/10.18524/2410-3373.2021.24.248323>**ФОМІНА Людмила Федорівна**

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Одеська
політехніка», проспект Шевченка, 1,
Одеса, 65044, Україна,
тел: 0679239001,
e-mail: onomastic.ua@gmail.com;
ORCID ID 0000–0002–9599–5332

Luidmila F. Fomina

Candidate of Philological Sciences,
Assistant Professor of the Department
of the Ukrainian language in the «Odesa
Polytechnics» National University,
Shevchenko avenue, 1, Odesa, Ukraine,
65044, tel: +380679239001,
e-mail: onomastic.ua@gmail.com;
ORCID ID 0000–0002–9599–5332

**КОСМОНІМІЯ
В ОСТРОЗЬКІЙ БІБЛІЇ
ТА ЇЇ УКРАЇНСЬКОМУ
ПЕРЕКЛАДІ**

**COSMONYMS
IN THE OSTROH BIBLE
AND ITS UKRAINIAN
TRANSLATION**

ABSTRACT

The article explores the names of the astronomic objects, used by the scientists, who translated and edited the Ostroh Bible of 1580/1581, and the equivalents, which were represented by the translator of the Ostroh Bible to Ukrainian, Father Raphael (Roman Turkonyak). The article consists of the introduction, where the history of cosmonymic studies in Slavic and non-Slavic linguistic literature is discussed, and five sections, devoted to the history of the Ostroh Bible's creation, to the separate names (dennitsa, mazurot, vlasozhelische, kruzhiye); the article is completed by the conclusions. The aim of the article is the search of the primary nominations, to which the Ostroh Bible cosmonyms refer, the study of the ways of their translation by the ancient Slavic translators and the representation of the equivalents in the latest Ukrainian translation by the archimandrite, Father Raphael.

The main methods of research are historical-comparative and comparative-historical. The result of the research: astronominations of the Ostroh Bible are rooted in the translations by the first teachers of the Slavs, brothers Cyril and Methodius, or the translators from their close circle.

Conclusions. Cosmonymics as onomastic discipline has not been sufficiently elaborated and needs the theoretical conceptualization in the context of the achievements in the modern linguistics. Not enough attention is paid to the study of astronominations in the Biblical codes in different languages. The hypothesis has been proved that cosmonyms vlasozhelischi and kruzhiye in the Ostroh Bible are the semantic hebraisms, and that the name vlasozhelischi is a modification of the combination of

two lexical units: vlasly "Pleiads" and *zhelischí — nominations of the Great Bear with conveying the Judaic perspective of the constellation as a funeral procession. The Ukrainian translator uses the wide spectrum of names: Greek Pleiads, Orion, Espera "night Venus", Slavism dennitsa, Hebraism mazurot, and word combinations rannya zorya, rannya zvizda, vechirnya zorya. While the ancient translators turned not only to Greek, but also to Ancient Hebrew primary source in the process of word formation, Father Raphael saw his main task in conveying astronomic names of the protograph — the Ostroh Bible — as precisely as possible.

Key words: cosmonyms, Ostroh Bible, Gennady's Bible, translations by Cyril and Methodius, Ukrainian translation of Bible.

ВСТУП

Космоніми (або астроніми), одні з найдавніших пропріативів, презентують міфологічне або побутове сприйняття людиною картини зоряного неба, естетичне та інструментальне осягнення окремих об'єктів нічного небосхилу.

МЕТОЮ пропонованої статті є пошук первинних назв, яких сягають космоніми в Острозькій Біблії, вивчення способів їх перекладу давніми перекладачами Біблії та презентація еквівалентів у новітньому перекладі архімандрита о. Рафаїла (Романа Турконяка).

МЕТОДАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ є два компаративні методи (за класифікацією М. Ф. Алефіренка): історико-порівняльний, оскільки проведено зіставлення космонімів у масоретському тексті, Септуагінті, Геннадієвій Біблії, звідки вони увійшли в Острозьку Біблію, та еквіваленти в перекладі о. Рафаїла. Цей метод може бути також зазначений як історичний (за Б. М. Головіним) (Селіванова, 2010: 405). Використано також порівняльно-історичний метод для з'ясування етимології назв *власожелищи і кружилие*. Основним **результатом дослідження** є твердження, що астрономіації Острозької Біблії сходять своїм корінням до перекладів першовчителів слов'ян, рівноапостольних братів Кирила та Мефодія або тлумачів з близького до них кола.

Вивчення космонімів у лінгвістичному аспекті розпочав у вітчизняній науці член-кореспондент НАН України проф. Ю. О. Карпенко у 1971 р. статтею «Походження астрономічних назв» (Карпенко, 1971), а завершив книгою «Названия звездного неба», яка витримала три видання (1981, 1985, 2010) і в якій зібрано багатющий матеріал з космонімії народів світу. Українські науковці видали у Львові «Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови», у якому

четвертий зошит присвячено астрономічним назвам (Лінгвокраїнознавчий словник). Народну космонімію також вивчають науковці різних країн: у Болгарії Д. Младенова, Л. Димитрова-Тодорова, у Польщі К. Мошинський, Є. Бартмінський та С. Небжеговська, в Росії В. Ніконов, М. Рут, Г. Ковальов та інші. Але першовідкривачами цієї теми на слов'янському матеріалі треба вважати сербського дослідника Ненада Янковича, який у 1951 р. надрукував роботу *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama* (Beograd), та польську дослідницю Марію Гладішову, яка у 1960 році оприлюднила книгу *Wiedza ludowa o gwiazdach* (Wrocław). Усі ці науковці зосередили увагу головним чином на збиранні та аналізі народних назв, міфів, інших фольклорних матеріалів, аби зберегти від забуття ці скарбниці етноспецифічного світобачення і осмислення небесних тіл в контексті наївної картини світу. Треба також назвати найпершу в цій царині монографію Річарда Аллена «Імена зірок. Їх смисл і значення» (R. Allen. *Star names. Their Lore and Meaning*), оприлюднену в Нью-Йорку 1899 і перевидану 1963 року, де висвітлено вживання космонімів у світовій літературі: у художніх творах, міфах та біблійних текстах, крім слов'янських перекладів. В основному на російському матеріалі ґрунтувалися роботи видатного астронома та історика Д. О. Святського, зокрема його статті «Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения» (1915), а також «Очерки истории астрономии Древней Руси», об'єднані в наш час у книзі «Астрономия Древней Руси» (Святский, 2007). Однак теоретичних робіт, які узагальнюють увесь цей фактичний матеріал і вирішують певні проблеми в світлі досягнень сучасної лінгвістики, досі не існує. Найбільш помітні в цій царині роботи М. Е. Рут, зокрема її кандидатська дисертація «Русская народная астрономия и ее связи с астрономией других народов СССР» (1975) і докторська дисертація «Образная номинация в русском языке: ономаσιологический аспект» (1994), частково виконана на матеріалі народних астрономічних назв, низка її монографій з цієї тематики та словник «Звездное небо по-русски» (2010).

Щодо космонімів у Біблії, то, звичайно, ними цікавилися численні перекладачі цієї священної Книги протягом багатьох віків її існування, тому накопичилася величезна кількість тлумачень і перекладів як у самих текстах, так і у словниках-конкорданціях, які пояснюють співвідношення астрооб'єктів та їх назв. Але монументальна робота

з цієї теми єдина — це монографія італійського астронома Джованні Скіапареллі «Астрономія у Старому Завіті», видана італійською мовою у 1903 р. (*L'Astronomia nell'Antico Testamento*) і перекладена пізніше німецькою та англійською мовами. Скіапареллі демонструє широку картину астрологічних та астрономічних знань давніх юдеїв та інших народів Східного Середземномор'я, наводить астроназви з усіх відомих перекладів Біблії, але слов'янські переклади не розглядає. Деякі спостереження над космонімією у церковнослов'янських текстах висловлені у наших попередніх роботах (Фомина, 1982; Фомина, 1995). Отже, вивчення перекладних еквівалентів до первинних космонімів Біблії у слов'янських Біблійних кодексах не втрачає й сьогодні своєї **актуальності**. Щодо українських перекладів астрономічних назв Священної Книги, то цьому питанню присвячена одна наша стаття (Фомина, 2020), але безпосередньо спостереженням над цими еквівалентами у перекладі Острозької Біблії українською мовою, як нам відомо, до цих пір ніхто не займався, що і визначає **новизну** нашого дослідження.

З історії створення Острозької Біблії та її перекладу українською мовою. Острозька Біблія (ОБ), оприлюднена в Острозі 1580/1581 рр. (на різних примірниках стоїть та чи друга дата, інколи вважають, що це два видання), була надрукована славнозвісним друкарем Іваном Федоровим, який прийшов на службу до князя Василя-Костянтина Острозького в 1575 році. Учасниками роботи над текстом ОБ були: Василь Андрійович Суражський, протестантський публіцист Мотовило, учені греки Діонісій Палеолог-Раллі (митрополит Тирновський), Євстафій Нафанаїл, Феофан Еммануїл Мосхопул і деякі інші (Алексеев, 1999: 149). Вони зробили надзвичайно велику й копітку роботу з підготовки видання, залучивши як основу Геннадієву Біблію, розшукуючи «зводовъ добръ исправленныхъ» по болгарських, сербських, грецьких монастирях, використовуючи південнослов'янські та східнослов'янські рукописи і першодруки, звертаючись часом до грецької Септуагінти (LXX, переклад Семидесятьох, III–II ст. до н.е.) та до латинської Вульгати (кін. IV ст. н.е.). Значну роль у цій роботі відіграла Септуагінта — грецький переклад із давньоєврейської, здійснений ще в елліністичному Єгипті. При створенні ОБ «всі зібрані староеврейські біблійні тексти порівнювалися й коректувалися відповідно до «Септуагінти». Цей момент викликав критику з боку окре-

мих дослідників, наприклад Івана Огієнка. Адже між грецькою «Септуагінтою» і єврейським старозавітним текстом є певні розходження. Та все ж треба враховувати, що в той час авторитет «Септуагінти» в православному світі був надзвичайно високим, а сама вона трактувалася як богонатхненне джерело. Тому зрозуміло, чому ж острозькі книжники звернулися до неї (Крालюк). Герасим Смотрицький, ректор слов'яно-греко-латинського колегіуму, відкритого в Острозі 1576 р., написав вступного вірша і другу передмову до тексту. Учені так зазначили свої наміри: дати православним християнам повне зібрання старозавітних книг, оскільки єдиний на той час повний рукописний Біблійний кодекс — Геннадієва Біблія (ГБ) — була недосяжна для православного середовища, і у XV–XVI ст. вже існували в інших мовах друковані видання Біблії. ГБ була зібрана, частково переписана, частково наново перекладена у Новгородському скрипторії 1499 р. з ініціативи та під патронатом новгородського архієпископа Геннадія. Деякі тексти ГБ належать до біблійних перекладів просвітителя слов'ян Мефодія. Вона не призначалася для широкого копіювання (відомі лише дві її копії, одна з них 1558 р. для царя Івана Васильовича). Потреба у повному біблійному тексті була пов'язана з достатньо високим рівнем богословської просвіти, якого досягла у XV–XVI ст. слов'янська громада. Отже, ГБ була взірцем і тим підґрунтям для ОБ, на якому базувалися традиційні підходи до церковнослов'янського тексту Біблії.

Щодо грецького оригіналу, використаного острозькими книжниками, то на це питання не має однозначної відповіді. Це могла бути Альдинська Біблія, надрукована у Венеції в друкарні Альда Мануція 1518 р., або так звана Комплютенська поліглата 1514–1517 (вийшла друком у 1522 р.), існував також її антверпенський передрук 1569–1572 рр. Комплютенська поліглата, видана в Іспанії шеститомна Біблія на чотирьох мовах (єврейській, арамейській, грецькій та латинській), мала невеликий наклад (600 примірників), частина якого затонула при транспортуванні в Італію. Отже, «вірогідність використання комплютенського тексту значно менша» (Алексеев, 1999: 154–155).

З погляду лінгвістичного, острозькі учені у тексті Біблійного кодексу не тільки втілили візантійську традицію, але й відтворили нормативну для того часу церковнослов'янську мову, кодифікували її і зробили зразком для подальшого вживання. «Навіть Мос-

ковська Біблія 1663 р., що заклала основу всіх наступних варіантів церковнослов'янського тексту для Російської Православної Церкви, була, як наголошено у її передмові, лише передруком «с готового переклада князя Константина Острожского печати неизменно, кроме орфографии и некоторых в мале имен и речений». ОБ сприяла тому, що вжитий в ній варіант церковнослов'янської мови став найавторитетнішим» (Дзера, 2014: 215). І подальше видання, а саме Єлизаветинська Біблія, розпочата з ініціативи Петра I і завершена при Єлизаветі Петрівні 1751 р., також своєю основою мала Острозьку Біблію.

Сучасний переклад ОБ на українську мову здійснив архімандрит Греко-Католицької Церкви, доктор богослов'я і літургії о. Рафаїл — професор Роман Турконяк, за що був відзначений державною нагородою — Шевченківською премією. У одному зі своїх інтерв'ю о. Рафаїл розповів, що «патріарх Йосип Сліпий, знаючи, що я володію древніми мовами, доручив мені перекласти Біблію з церковнослов'янської мови на українську. До цього часу всі переклади українською були зроблені з єврейської мови, а для літургічних потреб нашої церкви потрібно було мати Біблію, яка була б перекладом грецького, а не єврейського тексту. <...> Переклад Острозької Біблії забрав мені 30 років» (Крат). Отже, переклад о. Турконяка продовжує давню слов'янську традицію перекладів Біблії, закладену ще просвітителями слов'ян братами Кирилом та Мефодієм.

Книга подає паралельно 2 тексти — церковнослов'янський та український; вона вийшла друком у Львові 2006 року до 425-літнього ювілею цього знаменитого видання.

Планета Венера — денница.

У Біблійному кодексі поименовано небагато астрономічних об'єктів, що втілюють когнітивну систему давнього юдея стосовно астрономічних назв. Це планета Венера (Ісаїя 14:12, 4-та Книга Царів 23:5, Псалтир 109:3, Апокаліпсис 2:28, 22:16), сузір'я Велика Ведмедиця, Оріон (Ісаїя 13:10, Амос 5:8) та зоряне скупчення у сузір'ї Тельця Плеяди (Амос 5:8). Всі назви цих небесних тіл зустрічаються також у філософсько-релігійній поемі — Книзі Йова (9:9, 38:12, 31, 32), яка була створена, як вважають біблеїсти, у V або наприкінці IV ст. до н.е. (Рижский, 1991: 21–22). Переклад цієї видатної частини Біблійного кодексу з грецької мови на старослов'янську сягає кола Мефодієвих співпрацівників або навіть біблійних перекладів самого

Мефодія (з певними застереженнями) (Алексеев, 1999: 110). Оригінал цього тексту не зберігся, але до корпусу Геннадієвої Біблії 1499 р., де вперше на Русі з'явився повний четий текст Книги Йова, увійшов рукопис *книгы гл҃ьмыа іовѣ* (1394 р.), який, на думку А. Горського і К. Невоструєва, вилучений з перекладу «Толкования на Книгу Иова Олимпиодора Александрийского», написаного у VI ст. (Горский, Невоструев, 1855: 57).

Почнемо розглядати космічні назви ОБ з назв планети Венери, яку, як відомо, можна спостерігати ранньою зорею, коли вона остання зникає з небосхилу, та ввечері у променях сонця, що заходить за обрій. Отже, існують дві групи назв — для ранньої та вечірньої Венери, яку давні люди вважали різними зірками, і лише Піфагор довів, що це єдина планета.

Йов, прославляючи божественне творче натхнення, промовляє: *творли власожельца и прохо(д)ню наре(к) тоу раи южь наложа* (ОБ, Йов, 9:9) (треба: южна ложа. — Л. Ф.), що відповідає в Септуагінті: *ὁ ποιὼν Πλειάδα καὶ Ἑσπερον καὶ Ἀρκτοῦρον καὶ ταῖς αἰα νότον* (Septuaginta, Ιωβ, 9:9). Грецька назва вечірньої Венери Ἑσπερος перекладена лексею *проходна*, що, на нашу думку, втілює усвідомлену народом особливість планети мати власний рух, «ходити», «проходити» по небосхилу, на відміну від нерухомих зірок. У тексті ОБ вона є гапаксом, запозиченим з Геннадієвої Біблії, та індивідуальним словотвором першого слов'янського перекладача Книги Йова. Цей фрагмент у о. Рафаїла має такий вигляд: *Він творить Плеяди, і Есперою Він її назвав, рай на півдні Він поклав* (УБ, Йов, 9:9: 857). Тут цікавою є *Еспера* — транслітерація грецької назви Ἑσπερος (без грецької фінали) із зміною чоловічого роду на жіночий, оскільки йдеться про Венеру, богиню краси й любові, ім'ям якої позначено планету. Далі у Книзі Йова Бог, підкреслюючи свою всемогутність, питає: *или при тебѣ съставихъ свѣтъ оутренѣи дньница же вѣсть чинѣ свои* (ОБ, Йов, 38:12) — *συντάξα φέγγος προλήν ἑωσφόρος δε εἶδεν τὴν ἑαυτοῦ τάξιν* (Septuaginta, Ιωβ, 38:12) ; *или ѡврѣзши свѣздоу ѡврѣмѣ еѧ ивечерню свѣздоу власы еѧ привлечеши ли* (ОБ, Йов, 38:32) — *ἢ διανοίξεις μαζούρωθ ἐν καιρῷ αὐτοῦ καὶ Ἑσπερον ἐπὶ κοίτης αὐτοῦ ἄξεις αὐτά* (Septuaginta, Ιωβ, 38:32). В українському перекладі знаходимо відповідно: *Або хіба при тобі створив раннє світло? Рання ж зоря знає свій чин* (УБ, Йов, 38:12, с. 882); *Або чи відкриєш зізду в її часі і Вечірню зорю притягнеш за її*

чуб? (УБ, Йов, 38:32, с. 883). Отже, грец. Ἑσπερος позначено в ОБ — *проходна і вечерня ѕвѣзда*, в українському перекладі *Вечірна зоря*, а вранішня Венера, Ἑωσφόρος ‘та, що несе ранок’, — *денниця, ѕвѣзда і рання зоря, ѕвѣзда*. Як зазначає М. Рут, «назва *вечерня зоря* зустрічається практично в усіх мовах Північної півкулі» (Рут, 2010: 147), а назви, семантично пов’язані з домінантою «ранок», характерні, мабуть, для мов усього світу. Українці також поетично називають Венеру *Вечірна зірниця, Вечорниця, Зірниця, Порання зоря*, і в о. Рафаїла був значний вибір щодо номінації Венери.

Зустрічаємо *денницю* також в Ісаї 14:12 — *какоґа спаде ѕнѣбсе ден(н)ица вѣсходѣща заютра* (ОБ), де вона порівнюється з царем вавилонським, який був скинутий у пекло; вона також слугує образом Ісуса Христа в Апокаліпсисі: *азъ есмь корень и родъ двѣ(д)вѣ извѣзда оутренѣа и денниця* (ОБ, 22:16). Український перекладач передає близько до протографа, часом буквалістично: *Як з неба впала рання зоря, що сходить вранці* (УБ, Ісаї 14:12, с.1121); *Я є корінь і Давидів рід, і рання ѕвѣзда та денниця* (УБ, Апокаліпсис 22:16, с. 1922). В останньому пасажі наявний випадок семантичної тавтології, яку можна розглядати як стилістичний прийом, але у пізніших перекладах ця тавтологія усунута, зокрема в Синодальній Біблії: *Я есмь корень и потомок Давида, ѕвезда светлая и утренняя* (СинодБибл.: 292). Лексема *денниця* формує також фразеологізм *прежде (преже) денницѣа* ‘ранньою зорею’, що увійшов у фразеологічну систему давньоруської мови з тексту Псалтирі (ОБ, 109: 3): *из чрева прежд(д)е дньница роди(х) тѣа* (див. приклади: Срезневский, 1958, т.1, стб. 772). Використано *денницю* також у 11 главі Книги Йова: *молитваже ти аки деньница* (ОБ, Йов, 11:17), де вона символізує чистоту помислів праведної людини. Отець Рафаїл перекладає: *Молитва ж твоя наче ранкова зоря* (УБ: 860).

Лексема *деньница* — назва ранкової Венери — потрапила до ОБ з Геннадієвої Біблії, а до неї відповідно з Паримійника, перекладеного з грецької мови ще у IX ст. Найстарший з Паримійників, що дійшли до нашого часу, — Захарійський Паримійник 1271 р. — належить до східнослов’янського ізводу 1-ї редакції (за визначенням Біблійної комісії) і містить в собі переклад першовчителя слов’ян Кирила (Афанасьєва, Шварц, 1980: 20). Про це писав свого часу відомий богослов, фахівець з текстології слов’янської Біблії проф. Іван Євсєєв: «Паримийную редакцию, согласно неоднократно выраженному нами мне-

нию... мы признаем первоначальною — наравне с богослужебным переводом Евангелия, Апостола и Псалтири — и принадлежащую руке первоучителя славян Кирилла» (Евсеев, 1905: X). З ним згодні й сучасні біблієсти.

Праслов'янська назва *дньнѣса, споконвічна для південних слов'ян і збережена у сучасних говірках (сербськ. і словен. *Данница*, болг. *Денница*) (SlowSS, 1996: 222), широко вживалася у церковнослов'янських текстах, зокрема у Йоанна Екзарха Болгарського в Шестодневі: *бѣ имена полагаютьъ свѣтиломъ ако же се денница или прѣходница* (серб. список 1263 р.) (Aitzetmüller, 1966: 263 d). Давньоруські книжники також користуються цією номінацією: поп Упир Ліхий, що мешкав у Новгороді у XI ст.: *Звѣзд(д)а свѣтлѣиши инѣ(х) дньница прѣ(д) зорями вѣсходящи* (Срезневский, 1958, т. 1, стб. 771); ужита вона і в *Повісті врем'яних літ* під 969 р.: *Си бы(сть) предѣтекущая крѣ(с)тъѣньстѣи земли, аки деньница предѣ слнцемъ, и аки зорѧ предѣ свѣтомъ* (Срезневский, там само) і в інших древніх текстах. З денницею пов'язаний також слов'янський міф про «небесну свадьбу», у якому вона стає образом південної зорі (або зірки), матір'ю, дочкою чи сестрою сонця, коханою місяця, до якого її ревнує сонце (Іванов, Топоров, 1987, т. 1: 367). Вочевидь, популярність денниці у релігійному дискурсі, куди вона увійшла, як зазначено, у IX ст., зумовлена, з одного боку, етимологічною прозорістю слова, з іншого, — «сакральністю мови церковних книг» (Жуковская, 1976: 348). У цій царині вона стала також символом духовного осяяння: *Рече Петръ апѣлъ: ...днь просвѣтит, и дньница восиаетъ въ срѣдцѣхъ ихъ* (XVI в.) (Сл РЯ XI–XVII вв, 1977, вип. 4: 214). Подальша доля цієї лексеми у двох її значеннях ('Венера' і 'ранкова зоря') була щасливою в російській літературній мові, вона стала поетичним слов'янізмом, її вживали поети XVIII й XIX ст., частіше як яскравий образ раннього світла; у О. С. Пушкіна вона ужита 21 раз (Виноградов, 2000, т. 1: 635). За даними В. В. Виноградова, у 30-х роках XIX ст. денница виходить із активного ужитку, за межі літературної норми і поступово стає застарілою лексемою (Виноградов, 1941: 552).

Синонімом до денниці виступає у текстах ОБ термінологічне слововосполучення *утрення звѣзда*, зокрема в Апокаліпсисі: *и дамъ ему звѣзду оутреню* (2:28); обидві ці номінації, як показано вище, використані у 22:16: *звѣзда оутренѧа и денница*.

Український перекладач вживає лексему *звізда* (УБ, Йов, 38:32; Апокаліпсис 22:16), яка має для сучасної мови застарілий і/або діалектний характер, що зазначено у Б. Грінченка (т. 1: 905) та в одинадцятитомному «Словнику української мови» (СУМ, т. 3: 481) з ілюстраціями головним чином із авторів ХІХ ст., а також користується словосполученнями *рання зоря* (УБ, Ісаїя 14:12: 1121), *ранкова зоря* та *рання звізда* (УБ, Апокаліпсис 22:16: 1922). Іntenція о. Рафаїла цілком зрозуміла: по-перше, аби найбільш адекватно відтворити мову протографа, по-друге, розширити синонімічний рядок, по-третє, дещо архаїзувати текст, оскільки слов'янський переклад Книги Йова та інших частин Святого Письма має надзвичайно давнє походження.

Загадка маζουρωθ. Однак про яку саме *звізду* йдеться у фрагменті: *или ѿврѣзешѣ свѣздоу въ время ея* (ОБ, Йов, 38:32)? У грецькому тексті на цьому місці знаходимо назву *μαζουρωθ*, яка транслітерується в ОБ як *мазоуrow*: *кадлци(х) ваалоу ислнцоу и м(с)цю и мазоуrowоу ивсеи твари нб(с)нги* (ОБ, 4-та Книга Царів, 23 без нумерації віршів). В українському перекладі запозичення зберігається у латинізованій формі (θ→т): *кадили Ваалові, і сонцеві, і місяцю, і мазуротові, і всякому небесному творінню* (УБ, 4 Книга Царів: 598). Отже, у Книзі Йова в ОБ — *звѣзда*, а в Книзі Царів — *мазоуrow* стосовно того ж самого грецького еквівалента. Ця назва з юдейського тексту Mazzarôth (מזר) потребує особливої уваги. У грецькій формі *μαζουρωθ* вона була вставлена в Септуагінту одним з перших біблійних критиків Оригеном (близько 185–214 pp.) із грецького перекладу Феодотіона, виконаного близько 150 р., і є гапаксом для Книги Йова. «Саме слово Mazzarôth панававилоністи пов'язують з асирійським *manzaltu* 'положення', яким у давній Месопотамії позначали стоянку Місяця, а потім і Сонця. Інші вважають, що слово Mazzarôth утворено від кореня зі значенням 'оточувати, опоясувати'» (Нюстрем, 1997). Частіше воно не перекладається, як-от і в нашому випадку, але інколи інтерпретують його як *зодіак*, *сузір'я* або *зірки*, а в сирійській Пешитті — *ǧaltā* зі значенням 'віз' (Sciaparelli, 1904: 48–49). Цікавим є еквівалент, вжитий у латинській Вульгаті, — *Lucifer* 'рання зірка' (етимологічно — 'той, що несе світло'), одна з назв сатани, яка походить від старозавітного пророцтва про загибель Вавилону, де з історично актуальними аспектами перетинаються есхатологічні мотиви і царю Вавилону надано риси язичницького демона планети Венери (Аверинцев, 1988, т. 2: 84).

Один з давніх коментаторів Книги Йова диякон Олімпіодор Олександрійський відшукує переклад юдейської власної назви $\mu\alpha\zeta\omicron\upsilon\rho\acute{o}\theta$ як $\omicron\upsilon\rho\alpha\upsilon\omicron\varsigma\ \kappa\acute{o}\beta\omicron\nu$ — ‘небесний собака’ (Норкин), що відповідає α Великого Пса Сиріуса. Також і Йоанн Златоуст (кін. IV— поч. V ст. н. е.) відмічає, що $\mu\alpha\zeta\omicron\upsilon\rho\acute{o}\theta$ може означати ‘зоряного собаку’, яку називають Сиріус (Schiaparelli, 1904: 42).

Джованні Скіапареллі у книзі *«Астрономія у Старому Завіті»* здійснив спеціальну розвідку щодо імені Mazzaróth. Підкреслюючи, що астрономічні й астрологічні знання юдеї запозичили у народів Месопотамії, Єгипту і Вавилону, він намагається довести, що Mazzaróth у масоретському тексті, $\mu\alpha\zeta\omicron\upsilon\rho\acute{o}\theta$ у Септуагінті — це планета Венера. Свій висновок він аргументує наступним чином. У цитованій вище Книзі Царів (23:5), де йдеться про знищення жреців ідолопоклонства, вона стоїть поряд з місяцем і сонцем, що може характеризувати тільки вранішню і вечірню зірку — Венеру. До того ж, серед вавилонських і асирійських пам’яток культури знайдено барельєф, який зображує божественну тріаду: Sin, Лямаль, Ільтар (втілення Місяця, Сонця і Венери) (Schiaparelli, 1904: 45). Отже, *мазурот* в перекладі о. Рафаїла Турконяка є єврейською назвою, яка увійшла в текст Біблії через грецьку Септуагінту, що, як пише А. О. Алексеев, «наскрізь проникнута семітським акцентом» (Алексеев, 1999: 55), і поряд з *Вечірньою зіркою* може позначати ранкову Венеру. Таким чином, ми схилиємося до гіпотези Скіапареллі, але все ж значення гебраїзма *мазурот* не можна розглядати як кінцево визначене.

Вважаємо, що *вся тварь небесна* у досліджуваному пасажі, де йдеться про язичників, що їй кадять, — це й є зодіак, або тваринне коло (лат. *zodiacus cyclus*), де більшість назв позначають тварин. Українці позначають цей об’єкт з тією ж семантикою: *Звіринець*, *Звірокруг*.

Власожелищи/власожельць — одна назва чи дві?

У цитованому вище фрагменті з Книги Йова (ОБ, 9:9) знаходимо, поряд з Венерою, космонім *власожельць*, який словники давньоруської мови інтерпретують як Плеяди; зокрема у словнику мови XI–XVII ст. знаходимо це тлумачення із посиланням на Збірку Троїцького монастиря XII ст. і на Геннадієву Біблію 1499 р. (СлРЯ XI–XVII вв, 1975, вип. 2: 216). У варіантній формі *власожелищи* ця назва вжита у 38:31 Книги Йова: *разумѣ(л)жели еси сооузѣвласо жели(ш) иограженіе*

кρούжилиць (ОБ). Словники також фіксують цю форму; варіативність лексичних засобів є надзвичайно характерною особливістю давніх текстів.

У «Матеріалах» І. І. Срезневського наявні і *власожельць* (*власожельць*), і *власожелищи* (*власежелищи*) (Срезневский, 1958, т. 1, стб. 270), останні також семантизуються як Плеяди. Аби зрозуміти внутрішню форму цих номінацій, треба звернути увагу на той факт, що у грецькому тексті зазначено три пропріативи — космоніми: Πλειάδα καὶ Ἑσπερος καὶ Ἀρκτοῦρος (Septuaginta, Іов, 9:9), а у церковнослов'янському у 9:9, на перший погляд, — тільки два: *власожельць* і *проходня*, тобто Плеяди і Венера. Щодо космоніма Ἀρκτοῦρος, то ця грецька назва, утворена від ἄρκτος ‘ведмідь’, означає ‘сторож ведмеда’ і в сучасній латинській астрономічній номенклатурі *Arcturus* є номінацією головної зірки сузір'я Волопаса, уведеною ще Гіппархом (II ст. до н. е.) і повтореною Клавдієм Птолемеєм у його славетному «Альмагесті» (близько 150 р. н. е.). Грецька лексема з'явилася у XXL, а потім і у Вульгаті (*Arcturus*) стосовно сузір'я Великої Ведмедиці. Однак у переклад ОБ українською мовою ця назва не потрапила: *Він створив Плеяди і Есперою Він її назвав* (УБ, Йов, с. 857). І тут постає слушне питання: де ж Велика Ведмедиця, яка має у будь-якій лексичній формі відповідати грецькому Ἀρκτοῦρος?

Треба також звернутися до першоджерела, тобто до давньоєврейського кодексу Старого Завіту. У відповідному пасажі з книги Йова (переклад з масоретського тексту (далі МТ) М. Рижського, що зберігає давні найменування), знаходимо саме три космоніми: *Сотворил (созвездия) Аш и Кесиль, И Киму, и Палаты Юга* (9:9) (Рижский, 1991: 40). Перекладач так коментує цей фрагмент: «Наведені у МТ назви сузір'їв з повною достовірністю не ідентифіковані. Звичайно вважається, що *Аш* — це Велика Ведмедиця, *Кесиль* — Оріон, *Кима* — Плеяди. Що стосується *Палат Юга*, то тут незрозуміло» (Рижский, 1991: 95). Чимало дослідників дотримується саме цієї версії (Іделер, Хірпель, Евальд, Франц Деліч, Хітциг) (Hirsch, 1906).

Слов'янські перекладачі, зокрема українські І. Хоменко та І. Огієнко, користуються народною назвою Великої Ведмедиці *Віз* (див.: Фоміна, 2020), цей космонім вживає й Франциск Скорина у своїй «Бивлии руской»: *Онъ же сътворилъ звѣзды рекомыа возъ и звѣзды рекомыа власожелци и проходню* (Скорина, Йов, гл. 9). Мартин Лютер

у 1545 р. перекладає *Аш* на німецьку мову як *Wagen*, тобто у тому ж семантичному ключі.

Отже, у біблійних текстах наявна назва Великої Ведмедиці, а чи дійсно її немає у давнього перекладача? Поглянемо уважно на лексему *власожелище*, адже *власожельць*, на нашу думку, є пізнішою її модифікацією. Висловимо припущення, що вона складається з двох слів — назв космічних об'єктів: перше є слов'янською назвою Плеяд *Власи*, більш характерною для південного ареалу (SlowSS, 1996: 146; Карпенко, 1981: 60), і друге — *желищи*. Ю. О. Карпенко пише про арабську назву однієї з зірок Великої Ведмедиці *Бенетнаш* (Banāt Na'ash): «*часть (звезда) названа по целому (созвездию)*. <...> Но целое здесь мыслится не медведем, а похоронной процессией: впереди плакальщицы, а за ними погребальные носилки» (Карпенко, 1981: 57), так араби, а слідом і юдеї осмислювали всю зоряну групу. Відомий асиріолог Фридрих Деліч (1850–1922) зазначав, що і в його час чотирикутник Великої Ведмедиці відомий у Сирії та в інших країнах Близького Сходу як Труна і як Велика Труна [Allen, 1963, р. 433]. В такому разі слов'янське *желищи*, дериват від основи старослов'янського слова *желѣ*, *желѣа* 'горе', 'скорбота' (Стсл.словарь, 1994: 216), з локативним суфіксом -ищ-, у плюральній формі (оскільки йдеться про групу зірок), означає 'місце скорботи, печалю'. Академік О. С. Орлов свого часу писав: «Жля», «желѣ», судячи з перекладів Біблії і Флавія, означає не тільки 'печаль', а й 'воплъствие', звичай і обряд оплакування померлих» (Орлов, 1946: 113). На нашу думку, цю трагічну семантику давній перекладач Книги Йова передав через *желищи* як значення первинної біблійної назви Великої Ведмедиці, і цим перекладачем міг бути, як зазначено, або сам просвітитель Мефодій, або перекладач із близького до нього кола. Звичайно, цей семантичний гебраїзм є гапаксом, зразком індивідуальної словотворчості перекладача, він швидко деетимологізується, тому дві лексеми об'єднуються у композит, і народна, більш відома назва *Власи* приймає на себе семантику всього утворення. Далі з'являються інтерфікси (о) та (е), суф. -ьпъ, багато орфографічних варіантів (*власежелищи*, *власожелещи*, *власожелище*, *власожилище*) (Aitzetmüller, 1966: 468), що свідчить про лексикалізацію давнього словосполучення. Вже у рукописі «Шестоднева» Йоанна Екзарха Болгарського (X ст.), за сербським списком 1263 р., ця назва більше нагадує композит, ніж різні космоніми, хоча на-

писані окремо: *Бѣ имена полагають свѣтиломъ яко же се денница или прѣходница власе желищи кроужилия* (Aitzetmüller, 1966: 263 d). Ця стійка трансформація живе на сторінках церковнослов'янських і давньоруських творів, а також віддзеркалюється у сучасних словниках давньоруської та старослов'янської мов як номінація Плеяд.

Назва Оріона в Острозькій Біблії. Потребує коментаря та історико-лінгвістичного пошуку номінація Оріона в ОБ та в українському перекладі. Народи давали назву, однак, не всьому цьому сузір'ю, а тільки трьом зіркам його Пояса. За спостереженням М. Рут, «у слов'янських мовах фактично немає назв для сузір'я в цілому» (Рут, 2010: 207); українці побачили у Поясі Оріона *Косарів, Коси, Чепігу*. В Книзі Йова (38:31) знаходимо *ограженіє кроужилиць*, а відповідно в о.Турконяка *загорожа Оріона* (УБ: 883), що аналогічно давньоєврейському *Kesil*. У пророка Ісайї Оріон зазначений у формі множини *кружилия*: *Звѣзды бо нб(с)ныѧ икружилѧ и всѧ тварь нб(с)наѧ свѣта неспросиѧют* (ОБ, Ісайя, 13:10), яку ми вважаємо більш давньою, твірною для пізніших *кружилиць*, а можливо, обидві форми виникли у різних перекладачів незалежно одна від одної. Цікаво, що ці словотвірні варіанти існують також у Геннадієвій Біблії (СлРЯ XI–XVII, 1981, т. 8: 85), звідки вони й потрапили до ОБ. В українському перекладі читаємо в Ісайї: *Бо небесні звізди, і Оріон, і все небесне творіння не дадуть світло* (УБ: 1120). Апелятивів *кружиліє, кружилиця* давньоруські й старослов'янські словники не фіксують, подається тільки зазначене астрономічне тлумачення. У праслов'янській і церковнослов'янській мовах існувала лексема **krōžidlo, krъžžilo*, одним із значень якої було 'пояс', 'перев'язь', що і лягло в основу семантики біблійної назви Оріона (ЕССЯ, 1987, 13: 37–38). Космонаміми *кружилия, кружилиця*, вжиті у Геннадієвій, Острозькій Біблії та ін., на нашу думку, так само, як і *желищи*, сягають семантики давньоєврейської номінації. Крім *Kesil*, юдеї у старозавітній міфології називали Оріона *Gibbōr*, ім'ям велетня, якого ототожнювали з мисливцем Німродом (Allen, 1963: 309), зятим ідолопоклонником, будівником Вавилонської башти, «що підбурював весь народ проти Яхве» (Мейлах 1988, т. 2: 218). За це він був прив'язаний до неба, звідки «прийшли Узи Оріона, які, на думку деяких тлумачів, мають бути Шнурами або Ременем» (Allen, 1963: 309). Звідси у наших перекладах *ограженіє, загороджа Оріона* як відображення його уз, а, власне, *кру-*

жиліє є тим поясом або ременем, яким він був припнутий до небосхилу. Слово *gabbarā* ‘велетень’ як еквівалент єврейського *Kesil* наявне і в сирійській *Pešittā* (Schiaparelli, 1904: 48–49). Гадаємо, що *кружилия* та *кружилиця* як гапакси для Книги Йова та Ісайї також являють собою семантичні гебраїзми. Про зв’язок міфічного велетня Німрода (Німврода) з космонімом *кружилия* йдеться в *Хроніці Йоанна Малали*: *Родився инъ от колѣна Хамова Хусъ именем муринъ, иж род Неврода гиганта иж сътворил Вавилон егоже глѣють прѣси бывша бѣ и суща въ звѣздахъ нбѣсныхъ егоже наричють кружилия* (Ωρίωνα) (XV ст., оригінал XIII ст.) (СлРЯ XI–XVII вв, 1981, т. 8: 85). Можливо, саме від цього легендарного Німрода і виник в астрономічній номенклатурі мисливця Оріон та його зоряний Пояс.

Отже, перекладач Книги Йова, який належав до Мефодієвого кола і який уперше ввів у слов’янський літературний обіг лексеми *кружилия* і *желищи*, на нашу думку, орієнтувався не тільки на грецьке джерело, яким була Септуагінта, але й на давньоєврейські старозавітні образи й міфи, був обізнаний у лексичних особливостях масоретського або домасоретського тексту.

ВИСНОВКИ

1. Космоніміка як ономастична дисципліна знаходиться у стані свого розвитку, накопичуючи фактичний матеріал головним чином з народного арсеналу, прагнучи зафіксувати його та зберегти від забуття ці перлини етноспецифічного сприйняття зоряного неба. Пошуки історичного матеріалу — даних з рукописів, давніх пам’яток писемності — майже не притягують увагу дослідників. Немає й узагальнюючих робіт теоретичного характеру, які б показали специфіку космонімів як класу пропріативів, історичний розвиток їхнього семантичного простору від праслов’янського стану до сьогодення, особливості космічної концептосфери різних етносів, освоєння зоряної картини світу у парині концептуальної моделі «людина — природа» та ін.

2. Острозька Біблія, видана в Острозі 1580/1581 роках, являє собою шедевр, створений групою науковців у наслідку титанічної роботи зі збирання, редагування та перекладу повного тексту Біблійного кодексу. Основою та взірцем для них була Геннадієва Біблія 1499 року — перший на Русі повний комплект освячених церквою канонічних біблійних текстів, не досяжних, однак, для широкого православного загалу.

3. Астрономіації ОБ, наслідуючи ГБ, мають надзвичайно давній характер, сягаючи своїм корінням перекладів першовчителів слов'ян, солунських братів Кирила та Мефодія. Так, назва ранішньої планети Венери *денница* уведена в релігійний дискурс саме Костянтином — Кирилом Філософом, який, за загальною думкою дослідників, переклав Паримійник, необхідний для літургійних потреб. Ця назва стала широковживаною не тільки в релігійній літературі, а, як слов'янізм, поширилась у російському поетичному дискурсі аж до 30-х років XIX століття.

4. Давні номінації *власежелищи* та *кружилие* також належать первинному шару кирило-мефодієвських перекладів і, введені в ГБ, а слідом і в ОБ, вживались у релігійній літературі до XVIII століття.

5. За нашою гіпотезою, космонім *власежелищи* являє собою композит, який історично складається з двох назв: *власи*, народної південнослов'янської назви Плеяд, і гапакса *желищи* — семантичного гебраїзма, створеного для передачі семантики давньоєврейської номінації Великої Ведмедиці *Аш* — частини від арабської назви похоронного обряду *Banāt Na'ash*.

6. Назва *кружилие* є також семантичним гебраїзмом, що сягає біблійного міфа про велетня Німрода, який переслідував прихильників Яхве, за що був прив'язаний до неба ременем або поясом. До лексичних гебраїзмів належить у ОБ назва *мазоуров*, атрибуція якої є досі предметом дискусії.

7. Український перекладач, доктор богослов'я о. Рафаїл користується широким спектром астрономічних назв, з особливим пієтетом ставлячись до грецьких: *Плеяди*, *Оріон*, що є сучасними еквівалентами давніх назв, *Еспера*, якій він надає форму жіночого роду. Для адекватної передачі космонімії Біблійного кодексу ОБ наш перекладач користується і слов'янізмом *денница*, і гебраїзмом *мазурот*, і термінологічними словосполученнями *рання зоря*, *рання зізда*, *вечірна зоря*. Якщо давні перекладачі звертались не тільки до грецького, а й до давньоєврейського першоджерела, часом вдаючись до індивідуального словотвору, то о. Рафаїл своє завдання бачив у тому, аби якомога точніше передати назви протографа — Острозької Біблії, а також зробити Священне Письмо зрозумілішим широкому загалу православних читачів і в національній формі донести до мирян величне Боже слово.

ПЕРСПЕКТИВОЮ дослідження може бути подальше вивчення перекладних еквівалентів до давньоєврейських космонімів у слов'янських перекладах Біблійного кодексу, зокрема у чеських та польських, у перекладі Біблії Франциском Скориною та ін., що дозволить точніше зрозуміти сенс астрономічних назв масоретського тексту.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверинцев С. С. Люцифер. *Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т.* Москва: Сов. энциклопедия, 1988. Т. 2, с. 84.
- Алексеев А. А. Текстология славянской Библии. Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 189 с.
- Афанасьева Е. В., Шварц Е. М. Древнейший славянский перевод Книги Иова (по пергаменным рукописям). *Источниковедение литературы Древней Руси*. Ленинград: Наука, 1980. С. 7– 37.
- Виноградов В. В. Пушкин и литературный язык XIX в. *Пушкин — родоначальник новой русской литературы*: Сб. научно-исследовательских работ. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1941. С. 543– 605.
- Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отд. 2. Москва: Синодальная типография, 1855.
- Дзера О. Історія українських перекладів Святого Письма. *Іноземна філологія*, 2014. Вип.127, ч. 2. С. 214– 222. URL: [file:///c:/Users/admin/AppData/Local/Temp/infil_2014-127\(2\).pdf](file:///c:/Users/admin/AppData/Local/Temp/infil_2014-127(2).pdf).
- Евсеев И. *Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и текст*. Москва: Изд. отд. рус. яз. и словесности Имп. Академии Наук, 1905.
- Жуковская Л. П. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва: Наука, 1976. 369 с.
- Иванов В., Топоров В. Денница. *Мифы народов мира: Энциклопедия в 2 т.* Москва: Сов. энциклопедия, 1987. Т. 1, с. 367.
- Карпенко Ю. А. *Названия звездного неба*. Москва: Наука, 1981. 184 с.
- Карпенко Ю. О. Походження астрономічних назв. *Українська мова і література в школі*. 1971. № 4, с. 87– 91.
- Кралюк П. *Острозька Біблія як форпост православно-слов'янського світу*. URL: kulturolog.org.ua/publications/2011-01-08-15-52-18/414-ostbible.html.
- Крат М. *Отець Рафаїл Турконяк і переклад Острозької Біблії*. (інтерв'ю за матеріалами: <https://vsiknygy.net.ua>. URL: storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1047).
- Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови. Зошит 4. *Астрономічні назви.* / Уклад. І Процик, Г. Тимошик. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006.

- Мейлах М. Б. Нимврод. *Мифы народов мира: Энциклопедия: в 2 т.* Москва: Сов. Энциклопедия, 1988. Т. 2, с. 218- 219.
- Норкин К. *Филологический анализ «Комментария на Книгу Иова» диакона Олимпиодора Александрийского.* URL: pravoslavie.ru/64067.html.
- Нюстрем Э. *Библейский энциклопедический словарь (1868).* Санкт-Петербург, 1997. URL: <https://azbuka-ru/otchnik/Spravochniki/slovar-nustrema/1118>.
- Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». 2-е изд., доп. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. 215 с.
- Рижский М. И. *Книга Иова. Из истории библейского текста.* – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. 248 с.
- Рут М. Э. *Словарь астрономов. Звездное небо по-русски.* Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2010.
- Святский Д. О. *Астрономия Древней Руси.* Москва: Русская панорама, 2007. 664 с.+ 4 карты.
- Селіванова О. О. *Лінгвістична енциклопедія.* Полтава: Довкілля-К, 2010.
- Фомина Л. Ф. Названия созвездий в древнеболгарских памятниках. *Старобългаристика.* 1982. VI, 4. С. 32- 36.
- Фомина Л. Ф. Роль Иоанна Экзарха Болгарского в развитии восточнославянской астрономии. *Преславска книжовна школа.* 1995. Т. 1. *Изследования и материали.* Шумен; София: Св. Климент Охридски. С. 269- 276.
- Фоміна Л. Ф. Назви сузір'їв в українських перекладах Старого Завіту. In: *Мовознавство*, 2020. № 4. С. 51- 63.
- Aitzetmüller R. *Das Hexaemeron des Exarches Johannes.* 4, Graz – Austria, Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 1966.
- Allen R. *Star names. Their Lore and Meaning.* New York: Dover Publications, 1963.
- Hirsch E. G. Constellations. *Jewish Encyclopedia.* 1906. URL: jewishencyclopedia.com/articles/1742/arcturus.
- Schiaparelli G. *Das Astronomie im Alten Testament.* Gieszen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung, 1904. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004424281#?page0>

REFERENCES

- Afanas'eva, E. V., Shvarts, E. M. (1980). Drevneishiy slavianskiy perevod Knigi Iova (po pergamnennym rukopisiam). [The oldest Slavic translation of the Book of Job (based on parchment manuscripts)]. In: *Istochnikovedenie literatury Drevnei Rusi* Leningrad: Nauka. Pp. 7- 37.
- Aitzetmüller, R. (1966). *Das Hexaemeron des Exarches Johannes.* 4, Graz – Austria, Akademische Druck u. Verlagsanstalt.
- Alekseev, A. A. (1999). *Tekstologiya slavianskoj Biblii.* [Textology of the Slavic Bible]. Sankt-Peterburg: Izd-vo «Dmitrii Bulanin». 189 pp.

- ЗАПИСКИ С ОНОМАСТИКИ • Випуск 24 • 2021. Вычитка № 2. 12.04.2022. МММ

- H. Tymoshyk. Lviv: LNU im. Ivana Franka. [Linguistic-cultural onomasticon of Ukrainian own. Notebook 4. Astronomic names].
- Meilakh, M. B. (1988). Nimvrod. In: *Mify narodov mira: Entsyclopediya v 2 t.* Moskva: Sov. entsyklopediya. Vol. 2. Pp. 218– 219.
- Norkin, K. Filologicheskij analiz «Kommentariya na Knigu Iova» diakona Olimpiodora Aleksandrijskogo. [Philological analysis of the "Commentary on the Book of Job" by Deacon Olympiodorus of Alexandria]. URL: pravoslavie.ru/64067.html.
- Nyustrem, E. (1997). Biblejskij enciklopedicheskij slovar. [Biblical Encyclopedic Dictionary]. Sankt-Peterburg, (1868). URL: <https://azbuka-ru/otechnik/Spravochniki/slovar-nustrema/1118>.
- Orlov, A. S. (1946). «Slovo o polku Igoreve». ["A word about Igor's regiment"] – 2 rd. ed. Moskva – Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Rizhskij, M. I. (1991). Kniga Iova: Iz istorii biblejskogo teksta. [Book of Job. From the history of the biblical text]. Novosibirsk: Nauka. 248 pp/
- Rut, M. Ė. (2010). Slovar' astronimov. Zvezdnoe nebo po-russki. [Dictionary of Astronims. Starry sky in Russian]. Moskva: AST-PRESS KNIGA.
- Schiaparelli, G. (1904). Das Astronomie im Alten Testament. – Gieszen: J. Ricker'sche Verlagsbuchhandlung. URL: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004424281#?page0>.
- Selivanova, O. O. (2010). Linhvistychna entsyklopediia. [Linguistic encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K.
- Svyatskiy, D. O. (2007) Astronomiya Drevney Rusi. [Astronomy of Ancient Russia]. Moskva: Russkaya panorama. 664 pp.
- Vinogradov, V. V. (1941). Pushkin i literaturnyĭ iazyk XIX v. [Pushkin and the literary language of the 19th century]. In: *Pushkin — rodonachal'nik novoĭ russkoĭ literatury*. Sbornik nauchno-issledovatel'skikh rabot. Moskva – Leningrad: Izd-vo AN SSSR. Pp. 543– 605.
- Zhukovskaia, L. P. (1976). *Tekstologiya i iazyk drevneishykh slavianskikh pamiatnikov*. [Textology and language of the oldest Slavic monuments]. Moskva: Nauka.

ДЖЕРЕЛА

Грінченко	Грінченко Б. Словарь української мови: у 4 т. [Репр. відтворення вид. 1907– 1909 pp.]. Київ: Вид-во АН УРСР. Т. 1. 1958.
Виноградов	Словарь языка Пушкина: в 4 т. / отв. ред. В. В. Виноградов / Рос. акад. наук. Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. 2-е изд., доп. Т. 1. Москва: Азбуковник, 2000.
ОБ	Біблія сир'яч книги Ветхаго и Новаго Завѣта по языку словенску. Фототип. переизд. текста с изд. 1581 года. Москва; Ленинград: Слово- Арт, 1988.

- СинодБибл. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Канонические. В русском переводе. С параллельными местами. Москва: Изд. Всесоюз. совета христиан-баптистов, 1968.
- Скорина Скорина Франциск. Бивлия руска. URL: file:///C:/Users/House/AppData/Local/Temp/Rar\$DIa0.941/Книга%20Иова%20(1517).pdf
- СлРя XI- XVII вв. Словарь русского языка XI- XVII вв. Вып. 2 / гл. ред. С. Г. Бархударов. Москва: Наука, 1975; Вып. 4 / гл. ред. С. Г. Бархударов. Москва: Наука, 1977; Вып. 8 / гл. ред. Ф. П. Филин, 1981.
- Срезневский Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. 2-е изд. Т. 1. Москва: Изд-во иностр. и национ. словарей. 1958.
- Стел.Словарь Старославянский словарь (по рукописям X – XI вв.). Ок. 10000 сл. / ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. М.: Русск. язык, 1994.
- СУМ Словник української мови: у 11 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; гол. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970– 1980. Т. 3:3. 1972.
- УБ Библия сирѣч книги Ветхаго и Новаго Заѣта по языку словенску. Острог, 1581. Львів, 2006. Укр. Бібл. Т-во, Благод. фонд «Книга».
- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 13. Москва: Наука, 1987.
- Septuaginta Septuaginta graece. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Ralfs. URL: <https://manuscript.bible-ru> (дата звернення: 03.04.2020).
- SlowSSL Słownik stereotypów i symboli ludowych / red: Bartmiński J., Niebrzegowska S. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1966. T. 1: Kosmos.

SOURCES

- ESSYA Etimologicheskij slovar' slavyanskih yazykov. Praslavyanskij leksicheskij fond. Pod red. O. N. Trubacheva. Vyp.13. Moskva: Nauka, 1987.
- Hrinchenko Hrinchenko B. Clovar ukrainskoi movy: u 4 t.[Repr. Vidtvoren-nia vyd. 1907- 1909 rr.] Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1958- 1959. T. 1, 1958.

OB	Biblia sirbch knigi Vethago i Novago Zavhta po yazyku slovensku. Fototip. pereizd.teksta s izd. 1581 goda. Moskva – Leningrad: Slovo – Art, 1988.
Septuaginta	Septuaginta graece. Id est Vetus Testamentum graece iu iuxta LXX interpretes edidit Alfred Ralfs. URL: https://manuscript.bible-ru .
SinodBibl.	Knigi Svyashchennogo Pisaniya Vethogo i Novogo Zaveta. Kanonicheskie. V russkom perevode. S parallel'nymi mestami. Moskva: Izd. Vsesoyuz. soveta hristian-baptistov, 1968.
Skorina	Skorina Francisk. Bibliya ruska. URL: file:///C:/Users/House/AppData/Local/Temp/Rar\$Dla0.941/Книга%20/Иова%20(1517).pdf .
SlRya XI- XVII vv.	Slovar' russkogo yazyka XI – XVII vv. Vyp. 2. Gl. red. S. G. Barhudarov. Moskva: Nauka, 1975.; Vyp. 4. Gl. red. S. G. Barhudarov. Moskva: Nauka, 1977; Vyp. 8. Gl. red. F. P. Filin, 1981.
SlowSSL	Słownik stereotypów i symboli ludowych / red: Bartmiński J., Niebrzegowska S. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 1966. T. 1. Kosmos.
Sreznevskij	Sreznevskij I. I. Materialy dlya Slovary drevnerusskogo yazyka. 2 – e izd. T. 1. Moskva: Izd-vo inostr. i nacion. slovarej. 1958.
Stsl.Slovar'	Staroslavjanskij slovar' (po rukopisyam X-XI vv.). Ok. 10000 sl. Red. R. M. Cejtlin, R. Večerka, E. Blagova. M.: Russk. yazyk, 1994.
SUM	Slovnyk ukraïnskoï movy u 11t./ Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni AN URSR / Hol. red. I. K. Bilodid – Kyiv: Naukova dumka, 1970– 1980. – T. 3:3. 1972.
UB	Biblyia sirbch knigi Vethago i Novago zavhta po yazyku Slovensku. Ostrog, 1581. Lviv, 2006. Ukr. Bibl.T-vo. Charity Fund «Knyga».
Vinogradov	Slovar' iazyka Pushkina: v 4 t. Ed. Vinogradov, V. V. 2rd. ed. Vol. 1. Moskva: Azbukovnik, 2000.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються назви астрономічних об'єктів, використані науковцями, які перекладали та редагували Острозьку Біблію 1580/1581 рр., а також ті еквіваленти, які було презентовано перекладачем Острозької Біблії на сучасну українську мову о. Рафаїлом (Романом Турконяком). Стаття складається зі вступу, в якому розглянуто історію вивчення космонімії у слов'янській і неслов'янській лінгвістичній та культурологічній літературі, а також п'яти підрозділів, присвячених історії створення Острозької Біблії,

окремим назвам (денница, мазурот, власожелици, кружилие); завершено статтю висновками.

Метою розвідки є пошук первинних назв, яких сягають космоніми в Острозькій Біблії, вивчення способів їх перекладу давніми слов'янськими перекладачами Біблії та презентація еквівалентів у новітньому українському перекладі архімандрита о. Рафаїла.

Основними **методами дослідження** є історико-порівняльний та порівняльно-історичний компаративні лінгвістичні методи.

Результат дослідження: астрономіації Острозької Біблії сходять своїм корінням до перекладів першовчителів слов'ян, братів Кирила та Мефодія або тлумачів з близького до них кола.

Висновки. Космоніміка як ономастична дисципліна є недостатньо розробленою і потребує теоретичного осмислення в світлі досягнень сучасної лінгвістики. Недостатньо уваги приділено й вивченню астроназв у Біблійних кодексах різної мовної приналежності. Аргументовано гіпотезу, що космоніми власожелици і кружилие в Острозькій Біблії є семантичними гебраїзмами і що назва власожелици — це модифікація сполучення двох лексем: власи 'Плеяди' та желици — номінація Великої Ведмедиці з перенесенням арабського й юдейського бачення сузір'я як похоронної процесії. Український перекладач користується широким спектром астрономіацій: грецькими Плеяди, Оріон, Еспера 'вечірня Венера', слов'янізмом денница, гебраїзмом мазурот, а також словосполученнями рання зоря, рання зізда, вечірня зоря. Якщо давні перекладачі звертались не тільки до грецького, а й до давньоєврейського першоджерела, часом вдаючись до індивідуального словотвору, то о. Рафаїл своє завдання бачив в тому, аби якомога точніше передати назви протографа — Острозької Біблії.

Ключові слова: космонімія, Острозька Біблія, Геннадієва Біблія, переклади Кирила і Мефодія, український переклад.

Фомина Людмила Федоровна

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка
Национального университета «Одесская политехника», проспект Шевченко, 1,
Одесса, 65044, Украина, тел: 0679239001, e-mail: onomastic.ua@gmail.com.
ORCID ID 0000—0002—9599—5332

КОСМОНИМИЯ В ОСТРОЖСКОЙ БИБЛИИ И ЕЕ УКРАИНСКОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация. В статье исследуются названия астрономических объектов, использованные учеными, которые переводили и редактировали Острожскую Библию 1580/1581 гг., а также те эквиваленты, которые

были представлены (репрезентированы) переводчиком Острожской Библии на украинский язык о. Рафаилом (Романом Турконяком). Статья состоит из введения, в котором рассмотрена история изучения космонимии в славянской и неславянской лингвистической литературе, а также пяти разделов, посвященных истории создания Острожской Библии, отдельным названиям (денница, мазурот, власожелище, кружилие); заключают статью выводы.

Целью статьи является поиск первичных номинаций, к которым восходят космонимы Острожской Библии, изучение способов их перевода древними славянскими переводчиками и презентация эквивалентов в новейшем украинском переводе архимандрита о. Рафаила.

Основными **методами исследования** являются историко-сравнительный и сравнительно-исторический методы. **Результат** исследования: астрономинимы Острожской Библии восходят своими корнями к переводам первоучителей славян, братьев Кирилла и Мефодия, или переводчиков из близкого к ним круга.

Выводы. Космонимика как ономастическая дисциплина недостаточно разработана и нуждается в теоретическом осмыслении в свете достижений современной лингвистики. Недостаточно внимания уделено и изучению астрономинимов в Библейских кодексах различной языковой принадлежности. Нашла подтверждение гипотеза, что космонимы власожелищи и кружилие в Острожской Библии являются семантическими гебраизмами и что название власожелищи — это модификация сочетания двух лексем: власи "Плеяды" и желищи — номинации Большой Медведицы с перенесением иудейского видения созвездия как похоронной процессии. Украинский переводчик использует широкий спектр названий: греческие Плеяды, Орїон, Еспера "вечерняя Венера", славянизм денница, гебраизм мазурот, а также словосочетания ранняя зоря, ранняя звїзда, вечїрняя зоря. Если древние переводчики обращались не только к греческому, но и к древнееврейскому первоисточнику, прибегая к словотворчеству, то о. Рафаил главную свою задачу видел в том, чтобы как можно точнее передать астрономические названия протографа — Острожской Библии.

Ключевые слова: космонимия, Острожская Библия, Геннадиевская Библия, переводы Кирилла и Мефодия, украинский перевод Библии.

Стаття надійшла 15 квітня 2021 р.